

УДК – 371.134:811.161.2

Нагрибельна Інна Анатоліївна

Доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філології

Херсонський державний університет

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ЛЕКСИКИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація: у статті проаналізовано методика навчання лексики на уроках української мови в контексті формування сучасної мовної особистості. Досліджено наукові розвідки учених з означеної проблеми та встановлено багатоаспектність її. Матеріал статті репрезентує аналіз ефективних засобів навчання лексики та шляхи практичного впровадження їх. Акцентовано увагу на тих видах роботи, що сприяють ефективному формуванню словника учнів. У статті виокремлено роль самостійної роботи під час опанування української лексики.

Ключові слова: мовна особистість, лексична система української мови, методичні засоби, лексичні вправи, самостійна робота.

Одним із стратегічних завдань реформування загальноосвітньої школи, передбаченого Законом про мови, Національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI столітті, стандартом мовної освіти є вивчення української мови та утвердження її як основної форми спілкування. Розроблені на виконання означених документів нові концепції шкільного навчання української мови основну мету цього процесу вбачають у вихованні особистості, наділеної уміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами під час сприйняття висловлювань (слухання й читання), їх створення (говоріння й письмо) у різних сферах, формах, видах і жанрах, у забезпеченні її всебічної мовленнєвої компетенції.

У подоланні труднощів, що виникають у мовленнєвій діяльності учнів, потрібно враховувати реальну сутність таких мовних і мовленнєвих явищ, як різноаспектна, широко членована лексична система української мови.

Формування сучасної мовної особистості не можливе без знань української лексики, оскільки знати мову – означає опанувати її структуру та лексику. Тому оволодіння рідною мовою значною мірою залежить від засвоєння лексики, одного з аспектів мови, який вивчається в загальноосвітній школі, а елементи лексики опрацьовуються вже в початковій ланці освіти. Усвідомлення зазначених факторів зумовлює **постановку проблеми** дослідження методики навчання елементів лексики на уроках української мови та вказує на наявність зв'язку з науковими розвідками про те, що великий пласт мовознавчої науки – лексичної системи – викликає у школярів значні труднощі, спричинені тим, що перед ними стоїть завдання оволодіти не тільки мовною, але й комунікативною компетенцією – вмінням відносити мовні засоби з умовами спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про актуальність порушеної проблеми та науковий інтерес до аналізу методики навчання лексики на уроках української мови мовознавців, методистів початкової та основної школи: О.Біляєва, І.Бондар, М.Вашуленка, Л.Варзацької, С.Дорошенка, Л.Мацько, І.Нагрибельної, К.Климової, М.Пентилюк, Л.Полюги, О.Пономарів, Г.Шелехової та ін.

Багатоаспектне дослідження проблеми навчання лексики на уроках української мови в початкових класах створило наукове підґрунтя для аналізу методичних засобів навчання її.

Мета статті полягає в аналізі ефективних засобів роботи з лексики в процесі формування мовної особистості молодшого школяра.

Виклад основного матеріалу. Розвиток мовленнєвих навичок школярів реалізується у їх здатності виконувати мовленнєві дії відповідно до комунікативних умов і мети спілкування. Своєю чергою формування в них комунікативних умінь і навичок відбувається під час роботи над усним і писемним мовленням, вдосконалюється на основі знань граматичної і стилістичної основ мови.

Означені завдання декларують державно-нормативні документи, а їх

реалізація можлива за умови розвиненого словникового запасу молодших школярів.

Спираючись на наукові розвідки з проблеми методики навчання лексики, на основі аналізу перспективного педагогічного досвіду вчителів початкової ланки освіти було визначено види роботи, які ефективно сприяють формуванню активного словника молодших школярів. Розглянемо їх детальніше.

У роботі над уточненням і розширенням словника учнів можна визначити такі напрями роботи :

1. Лексичний аналіз мови художнього твору, який вивчається на уроці: виявлення незнайомих слів і висловів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів, виявлення слів, ужитих у переносному значенні, добір синонімів, з'ясування їх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту.
2. З'ясування значення слів шляхом використання різних способів: показ предмета чи дії, позначених новим для дитини словом, демонстрація малюнка, ілюстрації, слайдів із зображенням предметів, назви яких є новими для дитини, добір синонімів, антонімів, введення нового слова у контекст тощо.
3. Виконання завдань на добір слів з певним значенням: дібрати потрібні за смислом речення іменники з поданого синонімічного ряду; дібрати прикметники для опису предметів, для характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша.
4. Введення поданих слів у речення чи тексти: складання речень за опорними словами, заміна слів у реченнях відповідними синонімами чи антонімами тощо[6;7].

Так в учнів поступово формується увага до значення слів і висловів, що є важливою передумовою успішної роботи над збагаченням і активізацією

словникового запасу школярів.

Вивчення елементів лексики в початкових класах розпочинається з ознайомленням із словом і його значенням[1;2]. У поясненні значення слова, як і в усякій навчальній діяльності, необхідно керуватися загальними дидактичними настановами, спрямованими на підвищення рівня самостійності і пізнавальної активності школярів.

У сучасній методиці існує кілька способів і прийомів пояснення значення слів. Їх використання ґрунтується на принципах наступності й перспективності, природо- й життєвідповідності – залежить від віку і загального рівня розвитку дітей, характеру пояснюваного слова.

Слова з предметним значенням можна пояснити, скажімо, прийомом демонстрації макета чи малюнка, а слова з абстрактним значенням вимагають інших прийомів.

Для пояснення семантики незрозумілих слів учителі найчастіше вдаються до таких способів:

- демонстрація предмета чи малюнка;
- використання контексту;
- найпростіший словотворчий аналіз;
- тлумачення слів (коротке пояснення, використання словника тощо) .

Кожен спосіб може бути здійснений одним із кількох різних прийомів залежно від конкретного випадку.

Пояснення значення слова шляхом демонстрації можна здійснити такими прийомами:

- а) показ натуральних предметів (дзига, бриль, канни, баклажан);
- б) показ чучел, макетів, муляжів (тетерук, стриж, шпак);
- в) показ малюнків, діапозитивів, слайдів (акула, окунь, ясен, явір, рись, козуля).

Пояснення значення слова шляхом використання контексту здійснюється за допомогою різних прийомів:

а) самостійне пояснення значення слова учнями. Цим прийомом учитель користується тоді, коли прозорий контекст підказує учням значення слова. Так, слово *чемно* у реченні *Чемно вітаюся: «Доброго ранку!»* учні пояснюють як *ввічливо, з повагою*;

б) конкретизація значення слова, поясненого учнями на основі контексту не зовсім точно. Наприклад, у реченні *Періщить дощ, як із відра* діти пояснюють слово *періщить*, як *іде, ллє*. Насправді ж, говорить учитель, *періщить* – сильно б'є, січе;

в) введення невідомого слова в контекст. Щоб пояснити значення слова *гудзик*, учитель, зокрема, вводить його в речення *Пальто було застебнуте на всі гудзики*.

Найпростіший словотворчий аналіз учні початкових класів здійснюють під керівництвом учителя, тому що навичками такого аналізу вони володіють недостатньо[4].

Тлумачення слів – найпоширеніший у шкільній практиці спосіб пояснення значення слів. Користуючись цим способом, учитель вдається до ряду прийомів:

а) розчленування загального поняття на часткові (*тканини* - це *сукно, сатин, ситець, шовк*; *цитрусові* - це *апельсини, лимони, мандарини*);

б) підведення часткових понять під загальні (*цемент, пісок, цегла* - будівельні матеріали; *муха, оса, гедзь* - комахи);

в) розгорнутий опис (*колектив* - це група людей, зв'язаних спільною працею, спільними інтересами; *батьківщина* - це країна, в якій живуть народжені в ній люди, що є її громадянами);

г) добір слів-синонімів. До використання цього прийому слід поставитися дуже серйозно. Пояснення шляхом добору синонімів тільки тоді буде ефективним, коли діти добре знають значення слів. Так, слово *рубіновий* треба пояснити не словами-синонімами *багрянний* чи *пурпурний*, а знайомим дітям словом *червоний*;

д) добір антонімів (значення слова *темрява* стає зрозумілим дітям

через зіставлення його зі словом *світло*; слово *смуток* - через зіставлення зі словом *радість*);

е) пояснення шляхом перекладу з російської мови. В умовах білінгвізму, особливо на території північних і південно-східних говорів, де вплив російської мови досить великий, значення окремих слів можна пояснити з допомогою російських відповідників, а саме: *шкарпетки - носки, окуляри - очки, ковзани - коньки*;

є) з'ясування значення незнайомих слів за допомогою довідкових матеріалів (тлумачний словник, зноски в читанках).

Важливу роль у роботі над лексичними одиницями на уроках української мови відіграє самостійна навчальна діяльність молодших школярів у різних способах реалізації її. Оскільки під час самостійної роботи активізується творчий, пізнавальний потенціал учнів, то вчителю не слід нехтувати таким ефективним методичним засобом роботи в процесі навчання лексики зокрема й формуванні мовної особистості учня загалом [5].

Проілюструємо аналізовані засоби навчання на конкретному прикладі. Пропонуємо методичну розробку уроку контролю знань, умінь і навичок у третьому класі.

Тема. Контрольна робота за темою "Слово. Значення слова. Будова слова".

Мета. Перевірити знання учнів з теми "Слово. Значення слова" та виявити практичні вміння визначати у слові його значущі частини; розвивати вміння аналізувати, співставляти; перевірити орфографічні навички, зв'язне мовлення, виховувати любов до праці, до рідної мови.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку.

Самостійно я працюю,

Помилки не буде, факт!

Я уважно помудрую,

Щоб вийшов добрий результат.

II. Контрольна робота.

1 варіант.

1. Знайдіть у реченні слова, протилежні за значенням. Випишіть їх парами. *Пустий колос догори пнеться, а повний - донизу гнеться.*

2. Продовжіть ряд синонімів.

Струмок співає, ..., ..

3. Прочитайте. Спишіть і підкресліть багатозначне слово. *Дитина вже почала ходити ніжками.*

Петрик старанно очистив ніжку гриба.

У кутку стояв стілець зі зламаною ніжкою.

4. Замініть виділені слова антонімами і залишіть новий текст. *Сонячний літній ранок. Небо здається високим. По ньому плывуть легкі хмари. Подув лагідний вітер. З кожною хвилиною стає спекотніше.*

5. Залишіть слова. Позначте у них закінчення та виділіть корінь.

Димок, димар, диміти, дим, димовий.

6. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Доберіть перевірні слова.
Соло ... кий - ... .

Моло ... ба - ... .

Ле...ко-... .

7. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Позначте наголос. 13 двома словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

Ап ... тит, в ... лос .. лед, д ... ректор, оч ... рет, м ... нулий, п ... ріг.

8. Спишіть, вставляючи пропущені букви. До виділеного слова доберіть споріднені слова.

Л ... стячко дубове,

Л... стячко кл ... нове

Жовкне і спадає

Тихо із гілок.

А красольки в 'ялі

До з ... млі припали,

Наче під л ... сточком Вогник догоря (К. Лерелісна).

2 варіант

1. Запишіть слова, близькі за значенням, окремими групами. *Дорогий, розумний, цінний, тямущий, духмяний, кмітливий.*

2. Продовжіть ряд синонімів.

Соловейко співає,

3. Прочитайте. Спишіть і підкресліть багатозначне слово.

Я веду братика за ручку.

Любі подарували кулькову ручку.

Треба відремонтувати дверну ручку.

4. Замініть виділені слова антонімами і запишіть новий текст. Доберіть до нього заголовки.

Важкі, чорні хмари пливли по небу. Сердитий вітер гойдав віти дерев.

Жовте листя сумно тріпотіло від вітру. Прийшла холодна осінь.

5. Запишіть слова. Позначте у них закінчення та виділіть корінь.

Дубище, дубок, дубовий, дуб, дубина.

6. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Доберіть перевірені слова.

Во...ко -... .

Боро ... ьба - ... .

Ні... ті-... .

7. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Позначте наголос. 13 двома словами (На вибір) складіть і запишіть речення.

Ап ... льсии, б... тон, кор... дор, м ... тал, ч ... р ... вики, с ... кунда.

8. Спишіть, вставляючи пропущені букви. До виділеного слова доберіть споріднені слова.

Ой в ... села в нас з ... ма.

В ... с... лішої нема:

Грає срібними зірками,

В'ється синіми д ... мками,

Снігом землю обійма (М. Рильський).

III. Підсумок уроку.

- Який вид роботи вдалося виконати швидко, охайно?

- Які були складнощі?

- Визначіть своє місце на уроці:

а) працювали гарно;

б) працювали недостатньо;

в) залишили незначний слід.

У результаті аналізу порушеної проблеми можемо зробити такі **висновки**: ефективна методика навчання елементів лексики не тільки є першоджерелом збагачення словника, а й основою для роботи над найважливішою одиницею мови – словом, адже всі інші мовні одиниці реалізуються, існують у слові або нерозривно з ним пов'язані. Сформовані у молодших школярів компетенції в галузі лексичної системи використовуються з необхідності в різних контекстах залежно від різних умов і потреб мовленнєвої діяльності, до яких належать мовленнєві процеси продукування або сприйняття текстів, пов'язаних з певними темами у специфічних сферах спілкування.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми і є **перспективним науковим напрямом** для подальшого формування комунікативної компетенції учнів початкової ланки освіти.

Список літератури

1. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
2. Державна програма “Вчитель” // Інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 10. – 32 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: моногр. / Світлана Яківна Єрмоленко. – К.: НДІ, 2007. – 444 с.
4. Нагрибельная И. А. Развитие устной и письменной речи учеников младших классов путем обогащения и активизации словарного запаса / И. А. Нагрибельная // Edukacja przedszkolna I wczesnoszkolna w obliczu

aktualnych zmian oswiatowuch / pod red. Anny Pekali. – Czestochowie : Wydawnictwo im. Stanislawo Podobinskiego, Akademia im. Jana Dlugosza w Czestochowie. – Czestochowie, 2011. – С.147 – 153.

5. Нагрибельна, І. "Професійно-методична підготовка майбутнього вчителя початкової школи до викладання рідної мови (в контексті Болонського процесу)." *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота* 20 (2011): 88-90.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2011_20_35
6. Пентилюк. М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. – К.: Ленвіт, 2011. – 256 с.
7. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2011. –414 с.

Нагрибельная Инна Анатольевна

Херсонский государственный университет

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ НА УРОКАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: в статье проанализирована методика изучения лексики на уроках украинского языка в контексте формирования современной языковой личности. Исследованы научные труды по обозначенной проблеме и установлена ее многоаспектность. Материал статьи представляет анализ эффективных способов изучения лексики и пути их практического применения. Акцентируется внимание на тех видах работы, которые способствуют эффективному формированию словаря учащихся. В статье выделена роль самостоятельной работы в процессе овладения украинской лексикой.

Ключевые слова: языковая личность, лексическая система украинского языка, методические средства, лексические упражнения, самостоятельная работа.

Nahrybelna Inna

Kherson State University

**THE METHODS OF STUDYING LEXIS AT THE UKRAINIAN
LANGUAGE LESSONS**

Annotation: the article analyzes the methods of studying lexis at the Ukrainian language lessons in the context of forming a modern linguistic personality. Scientific works on this problem have been studied and its multidimensionality has been established. The material of the article is an analysis of effective methods of studying lexis and ways of their practical using. The special attention is paid to those types of work that contribute to effective forming students' vocabulary. The article distinguishes the role of independent work in the process of mastering the Ukrainian lexis.

Keywords: language personality, lexical system of the Ukrainian language, methodical means, lexical exercises, independent work.